

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC IDEAS ABOUT SPECIAL KNOWLEDGE IN INVESTIGATION CRIMINAL OFFENSES

Тимчишин А.М., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії Університету «Україна»

Розвиток спеціальних знань і використання їх можливостей у кримінальному провадженні набуває додаткової актуальності у зв'язку із значним відсотком учинених збройних кримінальних правопорушень, а також ситуацією, що виникла з початком військових дій. Початок застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві, розпочинається з появою перших типів держави, коли почали призначати чиновників для розслідування окремих видів злочинів. При цьому, правові постулати містили деякі рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження й оцінювання доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням порушників закону (останнє розглядалося як спосіб обліку правопорушників). У кримінальному та цивільному судочинстві стародавніх держав спочатку використовували спеціальні знання медицини, природознавства, математики.

У статті доведено, що дослідження генезису наукових уявлень про спеціальні знання дозволяє з'ясувати за яких умов відбувалось формування цього масиву знань, які проблеми та перешкоди виникали на шляху, якими факторами вони були обумовлені та які організаційно-правові заходи сприяли розвитку, а які негативним чином позначилися. На нашу думку, такий підхід дозволяє не втратити позитивні надбання минулого і уникнути помилкових кроків у майбутньому.

Встановлено, що генезис наукових уявлень про спеціальні знання та використання їх можливостей у кримінальному процесі у різні історичні часи обумовлювали різні чинники, зокрема: досягнення науково-технічного прогресу, які створювали нові можливості дослідження певної категорії об'єктів; використання в злочинних цілях певної категорії об'єктів як знаряддя (засобу) вчинення кримінального правопорушення; уведення заборон чи обмежень на певну категорію об'єктів (зокрема, холодної зброї).

Історичний екскурс надав змогу показати розвиток доктринальних положень теорії криміналістики та судової експертизи, в нерозривному зв'язку з конкретним типом кримінального процесу, починаючи з перших згадок про докази та сліди кримінального правопорушення у збірках стародавнього руського права (X–XI ст.) до часів незалежної України.

Ключові слова: спеціальні знання; кримінальне судочинство; генезис наукових уявлень; розвиток доктринальних положень.

The development of special knowledge and the use of their capabilities in criminal proceedings acquires additional relevance in connection with the significant percentage of committed armed criminal offenses, as well as the situation arising from military operations. The beginning of the application of special knowledge in criminal justice begins with the appearance of the first types of state, when officials began to be appointed to investigate certain types of crimes. At the same time, the legal postulates contained some recommendations of a forensic nature regarding the collection, investigation and evaluation of evidence by the court, but they had a separate, separate character and were associated with certain oaths, trials by fire, mutilation and branding of lawbreakers (the latter was considered as a way of accounting for offenders). In the criminal and civil proceedings of the ancient states, special knowledge of medicine, natural science, and mathematics were initially used.

The article proves that the study of the genesis of scientific ideas about special knowledge makes it possible to find out under what conditions the formation of this mass of knowledge took place, what problems and obstacles arose on the way, what factors caused them, and what organizational and legal measures contributed to the development, and what negative affected in a way. In our opinion, this approach allows not to lose the positive assets of the past and to avoid false steps in the future.

In primitive society, sharp social contradictions with signs of a criminal nature were resolved by the head of the community, the pharaoh, the king, etc. To establish the truth and punish the guilty, the rulers began to involve officials - judges. Over time, judges needed the help of specialists («people in the know») to objectively verify reported testimony and examine physical evidence. With the increase in cases involving such persons for the investigation of legal facts (information about objects, documents, bodily injuries, traces, etc.), special institutions began to be created - prototypes of expert institutions.

It has been established that the genesis of scientific ideas about special knowledge and the use of their capabilities in the criminal process in different historical times was determined by various factors, in particular: the achievement of scientific and technical progress, which created new opportunities for the study of a certain category of objects; the use for criminal purposes of a certain category of objects as a tool (means) of committing a criminal offense; introduction of bans or restrictions on a certain category of objects (in particular, cold weapons).

The historical excursion made it possible to show the development of the doctrinal provisions of the theory of criminology and forensic examination, inextricably linked with a specific type of criminal process, starting with the first mentions of evidence and traces of a criminal offense in the collections of ancient Russian law (X-XI centuries) until the time of independent of Ukraine.

Key words: special knowledge; criminal justice; genesis of scientific ideas; development of doctrinal provisions.

Початок застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві, розпочинається з появою перших типів держави, коли почали призначати чиновників для розслідування окремих видів злочинів (наприклад, у стародавньому Єгипті – чиновники-писці, Вавилоні – писці та судді тощо). При цьому, правові постулати (закони царя Хаммурапі, Артхашастра, Книга законів тощо) [1, с. 11] містили деякі рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження й оцінювання доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням порушників закону (останнє розглядалося як спосіб обліку правопорушників).

У кримінальному та цивільному судочинстві стародавніх держав спочатку використовували спеціальні знання

медицини, природознавства, математики. Зокрема, у Стародавньому Єгипті, вагітна жінка, що вчинила вбивство, звільнялася від смертної кари. Факт її вагітності могли підтвердити лише жерці, або лікарі [2, с. 13].

У збережених пам'ятках писемності Стародавнього Риму, Греції та Індії є відомості щодо практичного використання медичних обстежень для допомоги суду й слідству [3, с. 62].

З розвитком наукових знань конкретизувалася й допомога обізнаних осіб з різних галузей науки, техніки, мистецтва та ремесла. Зокрема, вони: виявляли сліди на місці кримінального правопорушення, встановлювали ступінь важкості тілесних ушкоджень, з'ясовували причини смерті тощо.

Проведення судово-медичної експертизи у середньовіччі стає обов'язковим відповідно до чинних на той час деяких нормативних актів. У 1209 р. Папа Інокентій III видав спеціальний припис у справі про вбивство – залучити медика для визначення смерті потерпілого. Запрошення лікарів в суд як обізнаних осіб мало місце і в деяких країнах Азії (Китаї, Кореї, Японії, Індії). Китайськими лікарями і юристами написані спеціальні посібники і керівництва, які мали судово-медичну спрямованість. Так, судовий комісар Санг Цу (Сун-ци) у 1247 р. видав спеціальне керівництво «Сі-Юнань – Лу», в якому набули відображення питання судово-медичної діагностики у випадках насильницької та раптової смертей [4, с. 36].

В історії вітчизняного кримінального процесу перші норми щодо необхідності використання спеціальних знань у кримінальному провадженні з'явилися ще у перших правових пам'ятках і були пов'язані з необхідністю встановлення вартості викраденого, наявності тілесних ушкоджень, причин смерті. Такими документами є договір Русі з Візантією (911) року, а також відома збірка стародавнього звичаєвого права – Руська правда (1016 р.) [5, с. 81].

Згідно з «Руською Правдою» процесуальні дії щодо розшуку злочинця та фіксації слідів кримінального правопорушення покладались на потерпілого. З того часу почали виокремлювати перші слідчі (розшукові) дії (заклич, звід, гоніння слідом), а виявлені сліди вважати доказами, які повинні були дослідити обізнані в науці, ремеслі або мистецтві фахівці [6, с. 8].

Тривалий час, до початку XVII ст. поліцейські служби, і судові органи у своїй діяльності використовували спеціальні знання, втім правової регламентації ані їх використання, ані контролю за їх здійсненням не було [7, с. 63].

У XVI–XVII століттях з'явилися й узагальнені наукові праці з судової медицини, зокрема, посібник підготовлений французьким хірургом А. Паре (1517–1590 рр.). Він мав досвід експертної роботи, провів судово-медичні розтини. В посібнику «Трактат про висновки лікарів і бальзамування трупів» Паре висвітлює ряд судово-медичних питань: про дослідження ран і їх судово-медичну оцінку, про насильницьку смерть, про механічну асфіксію та ін. Ним наведені також зразки судово-медичних «рапортів» (висновків).

Після вступу у дію Статуту кримінального судочинства (1864 р.), перелік обізнаних осіб, які могли бути залучені для проведення досліджень, був суттєво розширений. У статті 325 Статуту було зазначено, що обізнані особи запрошуються в тих випадках, коли для точного розуміння обставин, яка зустрічається у справі, необхідні спеціальні відомості чи досвідченість у науці, мистецтві, ремеслі, промислі тощо. Також у наступній статті йшлося, що в ролі обізнаних осіб можуть виступати лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники та інші особи, які у будь-якій справі набули особливої досвідченості. Початком формування науково-методичних засад щодо застосування спеціальних знань під час дослідження документів можна вважати науково-практичний доробок А. Наке та П. Фразера. У своїй праці із судової хімії А. Наке 1874 року з-поміж питань, пов'язаних із виявленням отруйних речовин, вивченням слідів й обставин застосування вогнепальної зброї, підробленням сплавів монет тощо, схематично висвітлює відомі йому способи підроблення документів і методи їх виявлення. У світі широко почали створюватись судово-експертні установи безпосередньо при поліцейських службах. Так, Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремань зазначають, що першими експертними криміналістичними установами вважаються бюро ідентифікації, що створювалися в 1896–1897 рр. при поліцейських префектурах ряду столичних міст Європи, Аргентини, Бразилії, Чилі та інших країн [8, с. 233–235].

У 1892 р. про криміналістику як систему спеціальних знань уперше згадує австрійський юрист Ганс Гросс

(засновник першого в світі музею криміналістики) у своїй фундаментальній праці «Керівництво для судових слідчих». Це перша робота, у якій систематизовано тактичні й методологічні знання про розслідування кримінальних правопорушень, описано технічні засоби, які використовуються з цією метою [9, с. 120].

Учені XIX століття – Пуркинє, Алікс, Гершель, Фольдс і Гальтон – детально вивчали папілярні узорі на пальцях рук. У результаті ґрунтовних досліджень у цій галузі були встановлені дві основні властивості папілярних пальцевих узорів – індивідуальність і незмінність їх із моменту утворення та впродовж усього життя. Гершель, який вивчав із 1858 року відбитки пальців, першим запропонував скористатися ними для ідентифікації людей. У 1882 році А. Бертільон розробив антропометричний спосіб розпізнання особи. Через деякий час А. Бертільон доповнив цей спосіб впізнання особи введенням опису форм деяких частин тіла, очей, волосся й особливих прикмет. На заповненій цими відомостями карті наклеювалися фотографії у фас і профіль. Ця технологія відома як система Бертільона. Але засновником дактилоскопічного методу ідентифікації є Ф. Гальтон, який своїми ґрунтовними дослідженнями розробив основи дактилоскопії і класифікував папілярні узорі відбитків пальців [10, с. 17–18].

Практичне впровадження дактилоскопічних методів у розшукову і судову практику царської Росії (до складу якої на той момент входила й частина українських земель) розпочалося лише в першому десятиріччі XX століття. Наприкінці 1906 року було засноване. Із 1908 року дактилоскопічна реєстрація почала застосовуватися в поліцейських установах, які займалися розшуком. У цьому ж році дактилоскопічні методи почали застосовуватися для встановлення злочинців за їх слідами рук, які залишалися на місцях злочинів. З накопиченням масиву дактокарт та досвіду в цій галузі бюро почало проводити й перші дактилоскопічні експертизи. Зі створенням 1908 року Центрального дактилоскопічного бюро Головного тюремного управління Г. М. Рудим (начальник Київського сисного відділення 1905–1907 рр.) була розроблена та запроваджена в дію «Інструкція чинам Київської сисної поліції». У цій інструкції в §171 зазначалося про необхідність залучення слідчим завідуючого антропометричним (або антропологічним) кабінетом разом із фотографом – у випадку виявлення на місці кримінального правопорушення слідів пальців рук чи ніг для їх детального дослідження та фотографування [11, с. 640].

На початку XX ст. внаслідок розвитку фізики, хімії та фотографії підвищився рівень науковості криміналістичного дослідження документів, було розширено можливості експертних досліджень документів загалом та у визначенні давнини зокрема. Цьому сприяло й видання посібника із судової фотографії у Берліні [12].

Особливо важливим етапом у розвитку судово-експертної діяльності та системи управління нею в Україні став 1913 рік, у липні якого було прийнято Закон про заснування кабінетів науково-судової експертизи (КНСЕ). Першими українськими спеціалізованими установами для проведення досліджень у формі криміналістичних експертиз стали Кабінети науково-судової експертизи при прокурорах Київської та Одеської судових палат, засновані в січні 1914 року [13, с. 66].

Революційні події 1917 р., а також подальша громадянська війна негативно вплинули на процеси розвитку спеціальних знань. Як слушно зазначив В. В. Курдюков, статус експерта, відповідно до законодавства того періоду, більше нагадує статус свідка [14, с. 121].

У вересні 1923 р., в Головному управлінні міліції УСРР було створено Науково-технічний кабінет, який очолював український криміналіст О. А. Єлісєєв. Як консультанта кабінету було запрошено відомого українського судового медика професора М. С. Бокаріуса [15, с. 246]. Окрім

цього, сформовано науково-технічні групи – управління міліції Полтавської, Житомирської, Запорізької, Донецької та Одеської областей [16, с. 168], які почали займатись проведенням криміналістичних та інших видів експертиз, брати участь у різноманітних слідчих діях.

Одразу в післявоєнний час у 1945 р. був утворений науково-технічний відділ Головного управління міліції НКВС СРСР, у структурі якого створюється Науково-дослідний інститут криміналістики. При інституті діяли лабораторії, зокрема, криміналістична, балістична, фізико-хімічна та фотографічна, працівники яких, окрім технічної роботи, активно стали висвітлювати актуальні проблеми теорії та практики. Станом на 1949 р. криміналістичні підрозділи міліції функціонували в усіх областях України.

28 грудня 1960 р. прийнято Кримінально-процесуальний кодекс УРСР [17]. Нова редакція КПК не повністю вирішила проблеми, пов'язані із залученням спеціальних знань у попереднє слідство та провадження у суді, проте вперше відбувся поділ обізнаних осіб на спеціаліста та експерта [18, с. 67].

У 1981 році оперативно-технічне управління МВС УРСР було розформовано й утворено самостійне Експертно-криміналістичне управління МВС УРСР з відповідними підрозділами в територіальних органах (відповідні відділи (відділення) на місцях)) [19, с. 12–13], а зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. було створено Експертно-криміналістичну службу МВС України, яка на той час складалася з Експертно-криміналістичного управління, 26 експертно-криміналістичних відділів обласних управлінь міліції і управління м. Києва.

З початком незалежності України, новим нормативно-правовим актом, який почав регламентувати питання використання спеціальних знань став Закон України «Про судову експертизу» [20].

Для координації криміналістичних досліджень та експертно-криміналістичного забезпечення досудового розслідування було створено Криміналістичний центр (1992 р.).

Необхідно відмітити, що у цей період одним із перших був запроваджений облік генетичних ознак людини, який становить банк даних результатів ДНК-аналізу слідів біологічного походження, вилучених з місць вчинення нерозкритих особливо тяжких злочинів, для встановлення осіб злочинців, що їх вчинили [21, с. 168].

У 1998 році Постановою Кабінету Міністрів України № 617 [22] був створений Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (далі – ДНДЕКЦ), який об'єднав Експертно-криміналістичне управління, Центр криміналістичних досліджень і вибухово-технічну службу, а з 2000 року – Експертну службу МВС України.

Таким чином, спектр експертних досліджень ДНДЕКЦ МВС України розширено до понад 50 видів: за останні роки впроваджено комп'ютерно-технічні, економічні,

товарознавчі, мистецтвознавчі, пожежно-технічні, молекулярно-генетичні дослідження, а також дослідження у сфері інтелектуальної власності, технічного стану транспортних засобів. Лабораторії оснащено сучасною приладовою базою, яка надає змогу застосовувати передові технології й новітні методики експертних досліджень, зокрема сформована мережа лабораторій з дослідження біологічних об'єктів методом ДНК-аналізу.

Як слушно зазначили науковці, судово-медичні експертизи проводилися у Головному бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я, бюро судово-медичної експертизи обласних управлінь охорони здоров'я та районних (міжрайонних) відділеннях. Судово-психіатричні експертизи проводяться в Українському науково-дослідному інституті соціальної і судової психіатрії та наркології, центрах судово-психіатричних експертиз, амбулаторних, стаціонарних судово-психіатричних відділеннях, які є структурними підрозділами психоневрологічних лікарень або диспансерів [23, с. 56].

На нашу думку, створення цієї мережі є результатом багаторічної праці кваліфікованих управлінських та наукових кадрів, а також практичних працівників цих установ. Проте, кінець 2012 року відзначається початком активних дискусій серед науковців, практиків-юристів та інших зацікавлених представників громадськості, що обумовлено набуттям чинності нового Кримінального процесуального кодексу України, який докорінно змінив систему кримінального судочинства України. Змін також зазнали й підходи до використання спеціальних знань обізнаних осіб як джерела доказу, що надає сторонам кримінального провадження значно ширших можливостей застосування у доказуванні інституту судової експертизи.

Згідно зі ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Також новий редакції КПК України суттєво змінено визначення поняття висновку експерта та його змісту.

Отже, в первісному суспільстві гострі соціальні протиріччя з ознаками кримінального характеру вирішував голова общини, фараон, цар тощо. Для встановлення істини та покарання винних правителі почали залучати посадових осіб – суддів. З часом для об'єктивної перевірки повідомлених показань, дослідження речових доказів суддям знадобилося допомога спеціалістів («людей обізнаних»). При збільшенні випадків залучення таких осіб для дослідження юридичних фактів (відомостей про предмети, документи, тілесні ушкодження, сліди та ін.) почали створюватися спеціальні установи – прообрази експертних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи судової експертизи: навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. 928 с.
2. Галдецька І. Г. Правові та наукові основи використання спеціальних медичних знань при розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2011. 231 с.
3. Експертизи у судочинстві України: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
4. Репешко П. І. Щодо регламентації вимог до висновку судового експерта у законодавстві України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2004. Вип. 4. С. 36–39.
5. Памятники русского права: наук. вид. / под ред. С. В. Юшкова. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства. X-XII вв. / сост. А. А. Зимин. 287 с.
6. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
7. Рувін О. Г. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судово-експертних установ України: дис. ... д-ра юрид. наук. Суми. 2021. 410 с.
8. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків. 2017. 516 с.
9. Шехавцов Р. М. Правові та криміналістичні проблеми використання лазерного 3D сканера при проведенні окремих слідчих дій. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ: М-во юстиції України, 2011. № 56. С. 23–29.
10. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: навч. посіб. 2 вид., доп. / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2015. 492 с.

11. Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): навч. посіб. У 2 кн. / М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко, В. М. Чисніков, Т. А. Плугатар, І. Е. Нікітіна, С. Г. Лаптев. Київ-Харків: ДНДІ МВС України, 2013. Кн. 1. 637 с.
12. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 564 с.
13. Рувін О. Г. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судово-експертних установ України: дис. ... д-ра юрид. наук. Суми, 2021. 410 с.
14. Курдюков В. В. Історичний екскурс до норм законодавства щодо обов'язкового призначення судової експертизи у кримінальному процесі України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 119–126.
15. Михайленко П. П., Кондратьєв Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3 т. Т. 1: 1917–1925. Київ: Генеза, 1997. 504 с.
16. Комаха В. В. Перші криміналістичні установи в системі МВС України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 166–170.
17. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон УРСР від 28.12.1960 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення: 01.03.2023).
18. Джевага С. В. Правовий інститут використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві згідно з Кримінально-процесуальним кодексом 1960 року. *Наук. вісн. Херсонського держ. ун-ту. Серія: «Юридичні науки»*. 2016. Вип. 2 (3). С. 67–71.
19. Красюк І. П., Печников В. С. Виникнення, становлення та розвиток експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України. *Криміналістичний вісник*. 2010. №1 (13). С. 6–18.
20. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
21. Дяченко Н. М., Полтавський А. О. Встановлення особи за допомогою криміналістичних обліків ОВС України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2003. Вип. 3. С. 167–170.
22. Про утворення Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.1998 р. № 617. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-98-п#Text>.
23. Криміналістика: підручник: В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.; за заг. ред. В. В. Пясковського. 2 вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2020. 752 с.